

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(бакалавра)

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕХАНІЗМІВ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ З
РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ»**

Виконала: студентка 3 курсу
Psms1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Лящук Інна Василівна

Науковий керівник:
Логвіна Оксана Анатолівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Дідик Наталя Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ.....	7
1.1. Теоретичні дослідження механізмів психологічного захисту особистості.....	7
1.2. Використання механізмів психологічного захисту у юнацькому віці.....	16
1.3. Емоційна зрілість в контексті розвитку майбутнього фахівця.....	24
1.4. Вплив механізмів психологічного захисту на розвиток емоційної зрілості майбутніх психологів.....	31
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ.....	37
2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження.....	37
2.2. Результати емпіричного дослідження.....	42
2.3. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження.....	49
2.4. Корекційно-розвивальна програма емоційної зрілості для майбутніх психологів.....	54
Висновки до другого розділу.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Людина в сучасному світі щодня зіштовхується зі складними життєвими ситуаціями, з рішенням різного роду психологічних проблем, і кожен день перед нею постає вибір: як і яким способом вирішити ту чи іншу проблему. Успішність вирішення життєвої ситуації і ефективність стратегій, які людина використовує оцінюються на основі результату її взаємодії з важкою ситуацією. Способи поведінки, які виникають у відповідь на ситуації, які не зустрічалися раніше, можна розглядати як процес саморозвитку особистості.

Однією з умов саморозвитку особистості є процес подолання важких життєвих ситуацій, в результаті якого формуються нові якості особистості, набувається новий досвід, знання, вміння, які і забезпечують вибір адекватного способу подолання зовнішніх і внутрішніх протиріч: побутових, особистісних і професійних.

Наукові доробки із зазначеної проблематики торкаються передусім розгляду психологічного захисту особистості як спеціальної регулятивної системи стабілізації, яка спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту (О. Власова, Р. Грановська, Р. Грачов, Л. Гребеннікова, Н. Каліна, Є. Карпенко, Г. Келлерман, А. Лоуен, Р. Плутчик, О. Романова, Н. Скіба, Л. Субботіна, З. Фройд, Т. Яценко та ін.) та «захисних» ознак професійної діяльності через фактори нервово-психічного напруження як чинників прояву психологічного захисту (С. Безносков, В. Бодров, В. Бойко, Ж. Вірна, Н. Водопьянова, Дж. Грінберг, Є. Ільїн, Р. Лазарус, О. Овчіннікова та ін.).

Контекст вивчення проблеми прояву психологічного захисту в межах професійної діяльності (В. Капцов, І. Кміть, І. Островська, Т. Павлюк, Л. Супрун, В. Ташликов, Й. Харді, Л. Юр'єва та ін.) засвідчує недостатній рівень її наукового обґрунтування.

В якості стратегій подолання важких життєвих ситуацій можуть

виступати психологічні захисти та копінг-стратегії поведінки. Копінг-стратегії створюють можливості для саморозвитку, в той час як психологічні захисти перешкоджають саморозвитку особистості. Функції психологічних захистів можна оцінювати і як позитивні, і як негативні. З одного боку, вони захищають особистість від сприйняття інформації, яка травмує психіку і від негативних переживань, усувають тривогу і допомагають зберегти самооцінку. З іншого боку, ціною психологічного благополуччя є спотворення сприйняття реальності, або самообман.

Питання особливостей використання механізмів психологічного захисту майбутніми психологами з різним рівнем емоційної зрілості висвітлено не достатньо. Саме тому це стало темою нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – психологічні механізми захисту особистості.

Предмет дослідження – особливості використання механізмів психологічного захисту майбутніми психологами з різним рівнем емоційної зрілості.

Мета дослідження – обґрунтування та емпіричне дослідження використання механізмів психологічного захисту майбутніми психологами з різним рівнем емоційної зрілості.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми механізмів психологічного захисту у психологічних дослідженнях;
- 2) описати особливості емоційної зрілості майбутніх психологів;
- 3) експериментально дослідити використання механізмів психологічного захисту на розвиток майбутніх психологів з різним рівнем емоційної зрілості;
- 4) розробити корекційно-розвивальну програму емоційної зрілості для майбутніх психологів.

Гіпотези дослідження: склали припущення, що емоційно незрілі майбутні психологи найбільше схильні до уникання та відходу від проблеми, а емоційно зрілі студенти-психологи схильні до пошуку позитивного в

негативних ситуаціях.

Для вирішення поставлених цілей і завдань, відповідно до об'єкта, предмета і гіпотези, були використані методи дослідження:

- теоретичні: аналіз педагогічної, психологічної, методичної літератури; систематизація отриманої інформації; синтез;
- емпіричні: методика діагностики емоційного інтелекту (М. Манойлова); опитувальник WOCQ («Ways of copy questionnaire») «Опитувальник копінг-стратегій» Р. Лазаруса і С. Фолькмана; методика «Індекс життєвого стилю» Р. Келлермана та Р. Плутчика; методика COPE. Ч. Карвер, М. Шайер, Дж. К. Вайнтрауб;
- методи обробки даних: кількісний і якісний аналіз, кореляційний аналіз, порівняльний аналіз (за критерієм Ст'юдента).

Практичне значення роботи визначається тим, що отримані в ході дослідження дані можуть бути використані в підготовці майбутніх фахівців психологічної сфери. Отримані дані можуть бути використані в корекційній та тренінговій роботі, у профорієнтаційній роботі з молоддю.

Експериментальна база дослідження.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. До дослідницької вибірки увійшли 38 студентів факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи.

Апробація та впровадження результатів. Основні теоретичні положення та практичні результати роботи обговорено на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2022 р.), на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин»

(Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2022 р.).

Публікації.

Лящук І.В. Вплив механізмів психологічного захисту на розвиток емоційної зрілості майбутніх психологів. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі*: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 15 лютого 2022 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. С. 87–91.

Лящук І.В. Корекційно-розвивальна програма емоційної зрілості для майбутніх психологів. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*, 23 квітня 2022 р.: Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції / [за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2022. С.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел з 75 найменувань, 1 додатку. Основний зміст викладено на 62 сторінках комп'ютерного набору, містить 4 рисунки, 3 таблиці. Повний обсяг роботи – 88 сторінок.

ВИСНОВКИ

Здійснено теоретичний аналіз проблеми механізмів психологічного захисту у психологічних дослідженнях та з'ясовано, що в психології, на жаль, не склалося єдиного погляду на явище «психологічний захист». Одні дослідники вважають психологічний захист однозначно непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішнього або зовнішнього конфлікту. Інші пропонують робити відмінність між патологічним психологічним захистом і нормальним, профілактичним, постійно присутнім у нашому повсякденному житті, звичайною складовою людської свідомості.

Надзвичайно складною, суперечливою стадією життєвого шляху, в якому закладається ціннісний фундамент особистості та обирається життєва філософія є ранній юнацький вік. У цей період виникають значні труднощі, пов'язані з інтенсивним навчальним навантаженням та емоційним напруженням, неминучим під час вибору професії і підготовки до вступу в доросле життя. Механізми психологічного захисту – це сукупність форм поведінки, що забезпечують зниження потенціалу емоційного напруження, яке може спричинити психічну травму.

Описано особливості емоційної зрілості майбутніх психологів. Емоційна зрілість є частиною особистісної зрілості людини і тісно пов'язана з її розвитком. Кожна особа проходить закономірні стадії свого розвитку, набуваючи певних фізіологічних і психологічних новоутворень, життєвого досвіду. Емоційна зрілість розглядається як інтегративна якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах.

Студенти, які характеризуються як емоційно зрілі, в порівнянні зі студентами кризового типу розвитку в стресових ситуаціях відчують менш інтенсивні переживання горя, страху, сорому і провини. Тривожно-депресивні емоції компенсуються у них емоціями радості, інтересу і подиву, що є реакціями відкритості до нового досвіду, готовності до подолання, очікування

успіху. Кризовий тип емоційного розвитку характеризується помірними значеннями групи позитивних емоцій. У студентів цієї групи індекс негативних емоцій підвищений. Значно виражений індекс тривожно-депресивних емоцій: страху, сорому і провини.

У емоційно зрілих студентів всі показники емоційного інтелекту знаходяться в діапазоні середніх значень. Але при цьому їх результати крім здатності до розуміння емоцій інших людей достовірно вище, ніж у студентів з кризовим типом емоційного розвитку. У студентів кризового емоційного типу виявлені низькі значення внутріособистісного емоційного інтелекту, що свідчить про відсутність здатності до управління своїми емоціями.

Експериментально досліджено вплив механізмів психологічного захисту на розвиток майбутніх психологів з різним рівнем емоційної зрілості. Виявлено наступні результати. Виявлено, що емоційно зрілі студенти-психологи мають високий рівень самоконтролю і схильні до пошуку позитивного у своїх проблемах та подіях у житті.

На основі проведеного факторного аналізу було створено факторні моделі для студентів-психологів з низьким та високим рівнем емоційної зрілості. Для емоційно зрілих важливими є показники емоційного тону, розкутості, спокою, задоволеності, вміння керувати почуттями та емоціями інших людей, здатність розпізнавати та впливати на емоційність інших. Високі значення за цими показниками характерні для студентів-психологів з високим рівнем емоційної зрілості, та відрізняють їх від студентів-психологів з низькою емоційною зрілістю. Друга група – емоційно незрілі – вирізняється за потребою соціальної підтримки, високим соціальним тонусом. Важливими є показники за шкалами усвідомлення емоцій, керування емоціями, інтегральний показник емоційної зрілості.

Майбутні психологи ще слабо вміють регулювати власні емоції, хоча в цілому емоційний інтелект є розвинутим. Тут мабуть можемо говорити про розвиненість знань про емоції, однак відсутність напрацьованих механізмів управління ними.

Розроблено корекційно-розвивальну програму емоційної зрілості для майбутніх психологів, у яких спостерігаються ознаки дезадаптації. Ця програма має на меті такий емоційний розвиток майбутніх психологів, достатній рівень якого дозволить їм конструктивно взаємодіяти з іншими, вільно виражати та регулювати свої емоції.

Оскільки однією з найважливіших задач тренінгу є озброєння учасників технологією саморозвитку, розроблена нами програма, крім розвитку саморегуляції, емпатії, експресивності, також спрямована на вирішення задач, які сприятимуть формуванню адекватного уявлення про себе, засвоєнню системи понять, необхідних для психологічного аналізу власної особистості, зняттю внутрішньоособистісних конфліктів та опанувати психологічні механізми захисту, які оптимально сприятимуть підвищенню ефективності підготовки майбутніх фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаева М.М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический подход. *Психологический журнал*. 2004. Т. 25. № 2. С. 86–95.
2. Александровский Ю.А. Социально-стрессовые расстройства. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева*. 1992. 453 с.
3. Альтшуллер А.А. Стрессоустойчивый менеджер. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. 160 с.
4. Андрушко Я.С. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ: монографія. Львів, 2016. 276 с.
5. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуации и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. № 1. С. 3–18.
6. Асмолов А.Г. Психология личности. Москва: «Академия», 2007. 528 с.
7. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Рівне, 2007. 172 с.
8. Бандура А. Теория социального научения. Москва, 2000. 245 с.
9. Бассин Ф.В., Бурлакова М.К., Волков В.Н. Проблема психологической защиты. *Психологический журнал*. 1998. № 3. 96 с.
10. Бодров В.А. О психологических механизмах регуляции процесса преодоления стресса. *Психология субъекта профессиональной деятельности*. Вып. 2. 2002. 183 с.
11. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. СПб., 2008. 554 с.
12. Варій М.Й. Загальна психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
13. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк, 2003. 320 с.
14. Вірна Ж.П. Основи професійної орієнтації: навч. посіб. для студентів.

- Луцьк: Вежа, 2003. 156 с.
15. Водопьянова Н.Е. Стратегии и модели преодолевающего поведения: практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности. СПб, 2001, С. 311–322.
16. Волкова Н.В. Coping strategies как условие формирования идентичности. *Мир психологии*. 2004. № 2. С. 119–124.
17. Грабовська С.М. Конфлікти без насильства: навч. посіб. для студентів. Львів, 2003. 276 с.
18. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб.: Речь, 2003. 635 с.
19. Грановская Р.М. Психологическая защита. Москва, 2007. 476 с.
20. Гримак Л.П. Психология активности человека: Психологические механизмы и приемы саморегуляции. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.
21. Дементий Л.И. К проблеме диагностики социального контекста и стратегий копинг-поведения. *Журнал прикладной психологии*. 2004. № 3. С. 20–25.
22. Демина Л.Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности. Барнаул, 2000. 123 с.
23. Дружилов С.А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический поход. Харьков, 2011. 296 с.
24. Дубровина И.В. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. 1987. 342 с.
25. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 14–23.
26. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. 1999. 752 с.
27. Карпенко Є.В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації: монографія. 2013. 272 с.
28. Карпенко З. Копінг-ресурс ментальної солідарності як чинник розбудови сучасного українського суспільства. *Вісник Київського національного*

університету ім. Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. № 6. 2012. С. 10–13.

- 29.Климов Е.А. О становление профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд): учеб. пособие. Москва, 2006. 176 с.
- 30.Климов Е.А. Общая психология. Общеобразовательный курс: учебное пособие для вузов. 1999. 511 с.
- 31.Кованов А.Ю. Я профессиональное и Я в профессии. *Мир психологии*. 2002. № 2. С. 135–143.
- 32.Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва: Наука, 1984. 128 с.
- 33.Кон И.С. Психология юношеского возраста. 1975. 255 с.
- 34.Либина А.В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. Москва. 2008. С. 28–49.
- 35.Логвіна О.А., Данчук Ю.П. Сучасні погляди на вчення про стрес. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: зб. наук. праць за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції*. Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2021. С. 150–153.
- 36.Маликова Т.В., Михайлов Л.А. Психологическая защита: направления и методы. 2008. 232 с.
- 37.Мухіна А.Ю. Особливості захисних механізмів та копінг-стратегій розумово відсталих підлітків: диференціація понять. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук. праць*. Вип. 24. Серія 19. Київ, 2013. С. 325–329.
- 38.Набибулина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция): учебное пособие. Казань, 2003. 360 с.
- 39.Нартова-Бочачер С.К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*. 1997. № 5. 123 с.
- 40.Николаенко В.М. Психология личности. Новосибирск, 1998. 320 с.

41. Носс И.Н. Профессиональная психодиагностика: психологический отбор персонала: учебно-методическое пособие для студентов и практических психологов. Москва, 2009. 464 с.
42. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание. 1987. 344 с.
43. Павлова І.Г. Прояв емоційної зрілості особистості підлітків та юнаків у залежності від статевих відмінностей. *Наука і освіта*. Одеса, 2004. № 2. С. 32–34.
44. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии. 1984. 207 с.
45. Плутчик Р. Тест-опросник механизмов психологической защиты (Life Style Index). Адаптация Л.Р. Гребенникова (руководство по использованию). 1996. 18 с.
46. Попова Л.М., Петрушина С.В. Зарубежная практическая психология: учебное пособие. 2000. 176 с.
47. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості в різних умовах соціалізації. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред С.Д.Максименка. Т. 2. Ч. 6. К., 2000. С. 37–41.
48. Прайс Р. Ситуации риска. Психология социальных ситуаций: хрестоматия. 2001. С. 354–363.
49. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности. *Психологическая наука и образование*. 1998. № 2. 115 с.
50. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. 2000. 187 с.
51. Професійна діагностика. Упор. Т. Гончаренко. Київ, 2005. 120 с.
52. Прохоров А.О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности. 2005. 352 с.
53. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб., 2000. 624 с.
54. Раттер М. Помощь трудным детям. *Педагогика*. 1987. 430 с.

55. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. 1994. 320 с.
56. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: монографія. Київ, 2011. 364 с.
57. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. Мытищи, 1996. 144 с.
58. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 2009. 713 с.
59. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ, 2005. 360 с.
60. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Прогресс, 1979. 167 с.
61. Субботина Л.Ю. Психологическая защита и стресс. Харьков, 2013. 300 с.
62. Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: *Еко-тренінг* [збірник тез доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції]. Відп. ред. В.Л. Зливков, Н.А. Харченко, С.О. Лукомська. Умань-Київ, 2021. 91 с.
63. Титаренко Д.С. Механізми психологічного захисту в ситуації екзистенційної загрози. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. № 6. С. 182–192.
64. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи. Київ: ІЗМН, 1998. 360 с.
65. Туркова Д.М. Вправи з ідентифікації механізмів психологічного захисту в контексті емпатійного розуміння особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 8. С. 42–45.
66. Фрилинг Г., Ауэр К. Человек-цвет-пространство. М., 1997. 290 с.
67. Чебикін О.Я. Становлення емоційної зрілості особистості: монографія. 2009. 230 с.
68. Шабанова Т.Л. Изучение особенностей эмоциональной сферы педагогов как компонентов эмоциональной устойчивости в профессиональной деятельности. *Наука и школа*. 2011. № 2. С. 92–96.
69. Шиліна А.А. Особливості психологічного захисту у працівників органів внутрішніх справ із різним рівнем стресостійкості. *Право і безпека*. 2012.

№ 4 (46). С. 355–358.

70. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления. Москва, 2001. 325 с.
71. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учебное пособие. Воронеж, 2004. 600 с.
72. Шнейдер Л.Б. Тренинг профессиональной идентичности: руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов. Москва, 2008. 208 с.
73. Яворська Г.Х. Соціально-професійна зрілість курсантів вищих закладів освіти МВС України: монографія. Одеса: ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005. 408 с.
74. Яценко Т.С. Особливості взаємозв'язку між свідомою та несвідомою сферами психіки суб'єкта. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*: науково-методичний журнал. 2002. Вип.4 (8). С. 99–110.
75. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник. Київ: Вища школа, 2004. 679 с.